

ГЕОРГИ ПЕТКОВ (Велико Търново)

„МЪЧЕНИЕ НА ЙОАН НОВИ БЯЛГРАДСКИ“
ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК В ПРЕВОД НА РУМЪНСКИ
ЕЗИК ОТ МИТРОПОЛИТ ВАРЛААМ

В редицата от оригинални произведения на старобългарски автори, преведени на румънски език през XVII в.,¹ е и Мъчение на Йоан Нови Бялградски от Григорий Цамблак. Преводът е направен от видния молдовски книжовник и културен деец митрополит Варлаам (1632—1657) и е включен в състава на неговите знаменити „Cazania“.² Тази своя книга Варлаам отпечатва през 1643 г. в печатницата на манастира „Три светители“ в Яш с благословията и средствата на молдовския воевода Василий Лупу (1634—1653). В същност преводът и комплектуването на сборника „Cazania“ са били завършени още в 1637 г.³ Това е известно от едно писмо на митрополит Варлаам до цар Михаил Феодорович, с което моли за позволенieto му да отпечата сборника в Киев. По това време митрополит на Киев е Петру Мовила (1596—1647), който допринася с дейността си твърде много за развитието на румънската култура. Същият този митрополит съдействува за отварянето на първата печатница с кирилски букви в Молдова през 1642 г. и сборникът на митрополит Варлаам „Cazania“ е първата печатна книга. Тя е и една от най-популярните и широко разпространени книги в днешните румънски земи. Претърпява петнадесет издания от въз-

¹ Такива произведения са например: Похвално слово за Михаил и Гавриил от Климент Охридски — публикация на румънския превод вж. у Д. П. Богдан. Дело Климента Охридского по неизданным румынским источникам. — В: Климент Охридски. Материали за неговото чествуване по случай 1050 години от смъртта му. С., 1968, с. 110—113; Похвално слово за Константин и Елена от Евгимий Търновски — публикация на румънския превод вж. у G. Mihăilă. Cultura și literatura româna veche în context european. București, 1979, p. 332—379; Молитва към Богородица от Димитър Кантакузин, вж. румънските ръкописи: № 2608, л. 378а—383б, и № 2518, л. 57а—75б, от Библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ.

² Оригинално то заглавие на книгата е: Carte românească de învățătură dumenecele preste an și la praznice împărătești și la svânti mari, cu dzisa și cu toată cheltâiala lui Vasilie, Voivodul și Domnului Țării Moldovei, din multe scripturi tâlmăcită din limba sloveniască pe limba romeniască de Varlaam, Mitropolitul de Țara Moldovei. În tipariul domnesc, în Mănăstirea a Trei Svetiteli, în Iași, de la Hristos 1643.

³ A. I. Piru. Istoria literaturii române. I. Perioada veche, București, 1970, p. 97.

никването си през 1643 г. до началото на нашия век.⁴ Тази нейна популярност се дължи както на подходящия подбор на включените слова, така и на езика, на който те са преведени — а това е говоримият народен румънски език от XVII в. Приносът на митрополит Варлаам за формирането на румънския литературен език е огромен и този факт е високо оценен от науката.

В първата част на сборника „Cazania“ са преведени поучителни слова за всички празници през годината, а във втората са поместени преводи на жития, слова и поучения за по-големите светци, празнувани от румънската православна църква. Между тях срещаме под дата 14 октомври превод на Проложното житие на Петка Търновска,⁵ а под дата 2 юни преводът на Мъчение на Йоан Нови Бялградски от Григорий Цамблак.⁶ Общо в състава на Варлаамовия сборник са включени 75 слова. Трябва да се отбележи, че все още в научната литература не са установени текстовете на византийските и на славянските оригинали, които е използвал митрополит Варлаам в своята работа по редактирането и съставянето на сборника. Едва през последните десетина години бе направен опит да се установят византийско-славянските извори за някои от словата. Например в някои от работите⁷ на Панделе Олтяну е проучена връзката между редица слова на Дамаскин Студит с техните славянски и румънски преводи. П. Олтяну стига до извода, че един от основните източници, които е ползвал митрополит Варлаам, е „Съкровище“ на Дамаскин Студит. Приема се, че около 20 от всичките 36 Дамаскинови слова са преведени и включени в състава на сборника „Cazania“. Много важно е при търсене и установяване на изворите да се имат пред вид указанията, които сам митрополит Варлаам дава в твърде дългото заглавие на сборника, където казва, че книгата му от много писания „е преведена на румънски език от славянски език“⁸.

Що се отнася до превода на Мъчение на Йоан Нови Бялградски от Григорий Цамблак, което тук ни интересува, то това е единственото произведение от всички останали от състава на сборника „Cazania“, чийто текст е добре познат на науката. Румънският превод на това съчинение е бил известен още на първия изследвач и издател на тази Цамблакова творба епископ Мелхиседек, който през 1884 г. публикува на румънски език обширното си изследване „Митрополит Григорий Цамблак — животът

⁴ P. Mihail. Circulația Cazaniei mitropolitului Varlaam în biserica românească. — Mitropolia Moldovei și Sucevei, 1957, p. 820—828.

⁵ V a r l a a m. Cazania, 1643. Ed. îngrijită de J. Bucy. București, 1943, p. 365—370. Всички цитати на румънския превод са по това издание.

⁶ Ibidem, p. 451—459.

⁷ P. Olteanu. Criterii stilistice în studiul comparat al literaturii omileticoparenetice. — În: Probleme de literatură comparată și sociologie literară. Editura Academiei, 1970, p. 135—154; Izvoare, originale și modele bizantino-slave în operele mitropolitului Varlaam. București, 1970 (Extras din „Biserica Ortodoxă Română“ LXXXVIII (1970), nr. 1—2, p. 113—151); Un izvor principal bizantin al Cazaniei (1643) mitropolitului Varlaam: opera „Comoara“ de Damaschin Studitul. — Romanoslavica, XVIII (1971); Izvoare și versiuni bizantino-slave ale omiliei lui Barlaam despre „Înmormintarea lui Hristos“. — Studii de slavistică, II (1971), p. 57—89; Damaschin Studitul și Mitropolitul Varlaam al Moldovei. — Mitropolia Moldovei și Sucevei, LII, nr. 3—4 (1976), p. 211—244.

⁸ Вж. тук бел. 2.

и произведенията му⁹. Като приложение към това изследване е даден текстът на Мъчението по преписа на Гавриил от 1438 г. и паралелен собствен превод на румънски език.¹⁰ За превода на митрополит Варлаам тук е отбелязано само това, че той е „твърде свободен“¹¹. Епископ Мелхиседек не дава повече подробности за превода на Варлаам. Подобно е положението в научната литература и след това, защото досега не е правен съпоставителен анализ между румънския превод и славянския оригинал. В някои изследвания и общи курсове по история на старата румънска литература по традиция е отбелязана мисълта, че румънският превод на Мъчението представлява „преработка“ („prelucrare“ или „prelucrare“)¹² на Цамблаковия текст. Това твърдение все още остава неподкрепено с конкретни доказателства.

В настоящата работа изнасям някои бележки и наблюдения, които са резултат на сравнителното четене на Цамблаковия текст на Мъчението по последното му критично издание, осъществено от П. Русев и А. Давидов¹³, и на румънския превод по изданието на „Cazania“ от Жак Биск.¹⁴

А. И. Яцимирски смята, че Григорий Цамблук създава текста на Мъчението около 1402 г.¹⁵ по време на своя престой в Молдова и че пряк повод за написването му е било тържественото пренасяне на мощите на светеца от Бялград (Акерман) в Сучава по времето на Александър воевода (1400—1432). В това произведение Григорий Цамблук разказва за действителни събития, които са станали преди около 70 години. За текста на Мъчението науката днес съди по най-стария препис, направен през 1438 г.¹⁶ от плодовития молдовски книжовник Гавриил, живял и работил в манастира Нямц. До появата на румънския превод, а и след това текстът на Мъчението се е разпространявал в многобройни славянски преписи. А. И. Яцимирски съобщава за повече от 30 преписа от различни векове, като се почне от най-старите на Гавриил от 1438 и от 1450 г.¹⁷ и се стигне до XIX в., когато са направени 5 преписа.¹⁸ Към това трябва да се прибави и внасянето на Цамблаковата творба в руските минеи след канонизирането на Йоан от Московския събор през 1549 г. и определянето на 2 юни като ден за чествуването му.

Ориентацията на митрополит Варлаам към превод на Цамблаковата творба не е случайна. Той се ръководи от две много важни обстоятелства в своята книжовна дейност: да даде на своите сънародници подходящи четива с нравоучителен, дидактичен, агиографски и исторически характер на говорим народен език и да допринесе за укрепването на ортодоксал-

⁹ Episcop Melhisedec. Viața și scrierile lui Grigorie Tamblaș. — Analele Academiei Române, II, t. VI, 1884, p. 1—119.

¹⁰ Пак там, с. 85—100.

¹¹ Пак там, с. 84.

¹² G. Ivașcu. Istoria literaturii române. I. București, 1969, p. 141; N. Cătojan. Istoria literaturii române vechi. București, 1970, p. 194.

¹³ П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблук в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966, с. 90—108. Всички цитати тук са по това издание.

¹⁴ Vașilaș. Op. cit.

¹⁵ А. И. Яцимирский. Григорий Цамблук, очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904, с. 83—86, 98—99, 105.

¹⁶ Сега се пази в Библиотеката на Румънската академия в Букурещ под № 164, л. 324—330.

¹⁷ Пак там, № 314, л. 2а—136.

¹⁸ А. И. Яцимирский. Из истории славянской проповеди в Молдавии. — Памятники древней письменности и искусства, 163, с. XXII—XXV.

ното християнско съзнание, което за онези времена е имало смисъл на опазване на народностното съзнание. Към това трябва да се прибави и конкретното литературно-историческо съдържание на Цамблаковата творба, отразяваща действителността в Молдова през XIV в. Оттук произтича и отношението на преводача към оригиналния текст на превежданата творба.

Създавайки своите „Cazania“, митрополит Варлаам разкрива големия си талант на преводач и отличен познавач на византийската и славянската литература, на гръцкия и на старобългарския език.¹⁹ Освен това той е бил много добре запознат с книжовното дело на Григорий Цамблак и с дейността му в молдовската столица Сучава. Високохудожественият превод на Мъчението е ярко доказателство за това.

Сравнителното четене на румънския превод и славянския оригинал показва завидна адекватност. Митрополит Варлаам е следвал отблизо структурата на Цамблаковия текст, запазил е отделните епизоди, пасажии и фрази, характерни за стила на автора. Преводачът с лекота е предал точно смисъла и съдържанието на оригиналния текст, на диалога, на библейските цитати и т. н. Доказателства за това могат да се намерят почти от всеки ред. Незначителните добавки и съкращения, които се наблюдават в преводния текст, ни най-малко не нарушават основното идейно-емоционално звучене на творбата. При внимателното сравнение на двата текста — оригинала и превода — не намирам достатъчно основания да поддържам становището, че имаме пред себе си една „преработка“ на Цамблаковата творба. Все пак трябва да се отбележи много важният факт, че за разлика от Григорий Цамблак митрополит Варлаам придава на своя превод много по-голяма и ярко изразена антиосманска насоченост. Тази разлика може да се обясни, ако се вземе под внимание времето, когато Цамблак написва своята творба, и времето, когато Варлаам прави своя превод. Разликата във времето е около 240 години, но и за двамата книжовници темата за мъжественото отстояване на християнската вяра е била близка и любима.

По принцип митрополит Варлаам не указва в заглавията на своите преводи имената на авторите, от които превежда, както това е например в славянските оригинали. Подобно е отношението му и към заглавието на Мъчението. От него той пропуска известието, че Йоан е измъчван в Бялград, че текстът е написан от Григорий Цамблак — монах и презвитер на великата молдовлахийска църква. Преводното заглавие в превод на български език е „Мъчение на светия и славен великомъченик Йоан Нови Сучавски, който се празнува в четвъртък след Русалиите“, т. е. на 2 юни. Добавката за деня на празника Варлаам указва, тъй като Йоан отдавна вече е канонизиран за светец. Заглавието в оригинала и в румънския превод има следния вид:

Мъчение

Cazania

М(ж)ч(е)н(и)е с(в)т(а)го н славнаго	Măcenia svântului și slăvitului
м(ж)ч(е)н(и)ка Іоанна Новаго, нже въ	marelui măcenic Iōana Novii de
Бельградъ мжчншаго са, съписано	la Sočavâ, ce sa prăznuște goi

¹⁹ D. Russo. Varlaam al Moldovei candidat la scaunul patriarhiei ecumenice (și cuvîntarea lui Meletie Sirigos la hirotonisirea Varlaam ca mitropolit la Iași). — In: Studii istorice greco-române. Opere postume. I. București, 1939, p. 229.

Григоріемъ мнѣхамъ и презентеромъ după Rosalii (p. 451).
въ великомъ цр(ъ)кви Молдовахін-
скомъ (с. 90).

Въведеніето въ текста на Мъчението е преведено от митрополит Варлаам изцяло и не се наблюдават промени въ съдържанието и формата на оригинала. Локализирането на Трапезунд като роден град на Йоан Нови е дадено от Григорий Цамблак по-подробно, отколкото това намираме въ румънския превод. Обратното може да се каже за описанието на Бялград, което у Варлаам е с повече подробности.

Мъчение

Трапезунта сега нѣнесе мѣжа, градъ славеи и великъ, въстание оубо належащъ и къ асиріимъ вѣнжъши, великия же Арменія касаци са прѣдѣломъ (с. 90).

Враждѣ же вѣна на мнѣхъ възполвѣши са, яко въ Бѣлыи града снѣ нарѣцаемыи прѣсташа, нже въ Вѣспороду (с. 92).

В останалите композиционни части на Мъчението се наблюдават повече и по-интересни подробности въ тълкуването на оригиналния текст от румънския преводач. Така още въ завръзката на разказа и момента на съденето на Йоан ярко се откроява антиосманската насоченост на превода. Началникът на кораба, с който пътува Йоан за Бялград, и въ двата текста е охарактеризиран като човек от „латинската ерес“ с много суров и безчовечен нрав. Той наклеветява Йоан предъ управителя на града, че по време на плаването той уж искал да приеме вярата на владеещите по онова време областта Поморие и главния град — Бялград. Според тази клевета въ Цамблаковия текст не е ясно къмъ каква религія щял да премине Йоан, отхвърляйки християнството. За Григорий Цамблак управителят на града е „перс“, който бил „горещъ пазител на наследените от бащите си заблуди“. Както тук, така и по-нататък въ текста не намираме никакви по-определени указания за тази религія и за нейния характер. Все пакъ казаното от Григорий Цамблак, колкото и общо да е то, отвежда къмъ шаманизма на татарите през XIII и XIV в.²⁰ Мъчителятъ принуждава Йоан да се откаже от християнството и да „възхвали светозарното слънце“: **свѣтозарное прослави са(ъ)нце и чьсть въздан и нже тому прѣдѣвъсѣлажшон свѣздѣ. и тѣкмо свѣтомъ въсѣлажшнмъ жрѣтвы прѣнеси (с. 94).** На това героятъ отговаря, че не желае да се поклони на „сътворението“ предъ „твореца“: **Не поклонѣ са са(ъ)нцу, не послужи жгнѣ, не пожрѣ свѣздѣ тѣзонменитон бѣжда страсти (с. 96) . . . никогаже творѣ прѣдѣпочѣтѣ**

²⁰ Подробности у П. Русев, А. Давидов. Цит. съч., с. 64—67.

Cazania

Spre răsărit, unde să chiamă Anatolia, iaste o cetate mare și vestită, la care toate corabiile de pre mare năzuiesc, pentru bișugul și pentru avuția ce iaste într'ansa, ce să chiamă Trapezonta (p. 451).

Și multă vreme vrajba într'ansă aprinzându-se, deca sosiră î cetate ce să chema Cetate Albă, la Margă Negră, î margine de cătra țară Moldovei (p. 452).

УТЪ СЪЖДАТЕЛЪ, НИЖЕ ПОКЛОНА СЪ ТВАРН ПАЧЕ СЪЗДАВШАГО, ДОНДЕЖЕ МОЕГО ГОСПОДНЬ, ЕСМЪ СЪМЫСЛА (с. 98). Разбира се, Григорий Цамблак се е интересувал повече от поведението на своя герой в отстояването на вярата и народността, отколкото от същността на религията на неговите мъчители. В по-друг аспект е постъпил митрополит Варлаам. За него управителят на Бялград е „турчин“, който бил „голям почитател и поддръжник на турската вяра“. Ето и съответните места от двата текста:

Мъчение

... КЪ НИЖЕ ТОГДА УПАРХОУ ГРАДЪ, ОКЛАСЕТОУЕТЪ М(Ж)Ч(Е)НИКА, ПЕРСВ ОУБО ТОМОУ СЪЩОУ И О(Т)ЧЕПРЕДАНИОН ПРЪ-ЛЪСТН ТОПЛОУ ХРАНИТЕСЮ. . . ТВОЕН ЖЕ ВЪРЪ ПРИСТЪПНТИ ХОТА И ПРЪДА-НИЕМЪ ВАШНМЪ СЪОБЩНИКЪ БЫТИ ИЗ-ВЪСТНЪШН (с. 92).

Cazania

... și-îr pără cătră mai-marele țe-tăței, carele ăra turcș, iubitōriū foarte și socotitorīu credinței tur-cesti, . . . de va să să lēpede de credința crestinēscă și să să îstre-îndze de mosia sa, și va să ia lēga turcșcă, să hīe țețasē semenței voastre (p. 452).

Внесеното от митрополит Варлаам уточнение в превода според мен следва да се тълкува в смисъл, че управителят на града не е „турчин“ по своята народностна принадлежност, а човек, който е приел мохамеданската вяра. И действително по време на мъченическата смърт на Йоан, около 1330 г., областта Поморие с нейния най-главен град Бялград е била владение на татарите, които при хан Узбек (1315—1341) масово приемат исляма, станал и господстваща религия в тяхната държава. Освен това митрополит Варлаам е имал още едно основание да актуализира идейния спор с неговия мъчител. През 1484 г. Бялград бива превзет от турците и от края на XV в. насетне Молдовското княжество е притиснато от тях от две страни — от югозапад и от изток. При тези исторически обстоятелства идеологическият спор с исляма вече е пренесен на молдовска територия, още повече, че това княжество скоро става и васално на турския султан.

Що се отнася до онези места от текста на Григорий Цамблак, в които се загатва за езическия характер на вярата, изповядвана от Йоановите мъчители, Варлаам е пропуснал да ги преведе. За него те не са имали смисъл, тъй като са в опозиция със заложената в превода антиосманска насоченост. Подобна антиосманска тенденция във възприемането на Цамблаковата творба от румънските книжовници отдавна вече е налице в книжовната практика. Така например игуменът на манастира Нямц през 1534 г. преработва Мъчението на Йоан Нови Бялградски от Григорий Цамблак, като му придава подчертан антиосмански характер. За Йоан този книжовник пише, че „отказал“ да се „поклони на слънцето и да служи на луната“: *Ниже поклонѣти са слъноу, ни послѣужѣ луноу*.²⁴ Явно е, че е създадена една традиция в старата румънска литература Йоан да се смята за жертва на турците, с която не е могъл да не се съобразява митрополит Варлаам при превода на Цамблаковата творба. Интересно е да се отбележи, че тази традиция срещаме и в научната литература. Например

²⁴ А. И. Яцимирский. Из истории славянской проповеди. . . , с. 90.

Ал. Пиру пише в своята „История на старата румънската литература“, че Йоан „бил мъчен от мюсюлмани през 1330 г.“²².

В румънския превод на Мъчението могат да се открият и други моменти, които говорят за антиосмански тенденции, вложени от митрополит Варлаам. Така например в клеветата на началника на кораба срещаме фразата „турска вяра“ („lăgă turcăscă“). Григорий Цамблак характеризира мъчителя на Йоан като човек с „нечестива душа“ („сѣа слышавѣ нечѣстнѣа она доуша“, с. 92), а митрополит Варлаам добавя към тази характеристика още две определения: „езическа“ и „турска“ („Acăstă dăca audzi acelъ necuratъ și răgănc sufletъ turăesc“, р. 542). Към всичко това трябва да се добавят и някои турцизми, употребени от митрополит Варлаам, които не намираме в Цамблаковия текст. Например управителят на Бялград е наречен от Григорий Цамблак „нгемонъ“, „впадохъ“, „сждѣѣ“ и „мжунтѣлъ“, а в превода на митрополит Варлаам срещу тези форми срещаме винаги „кадия“ („cădia“) и „мъчител“ („mačitel“). Последната дума, както и някои други, като „народ“ („parod“), „любов“ („liubov“) и др., безспорно са под влияние на превеждания славянски текст. Друга характерна турска дума, употребена от митрополит Варлаам, е „гяур“ в съчетанието „гяурска вяра“ („lăgă ghăurilogъ“, р. 453). Чрез тази дума явно е показано разграничението на страните в идеологическия спор, който се е водел между две определени религии, между защитниците на две народности.

Останалите части от композиционната структура на Мъчението: измъчването, смъртта, чудесата, пренасянето на мощите и заключението-възхвала, са преведени от митрополит Варлаам почти дословно. Това може да се види от следното сравнение между двата текста:

Мъчение

Иже оубо о тебе доволно слышашъ,
w, въ мжжехъ нзраднын, н како
благочестнѣож нашѣж н възсѣмогъщѣж
вѣрож оуболаень бысть н не мало
сѣж любовѣж оубазвн сѣ (с. 92).

Мнѣши ми сѣ, — рече, — азгати
нгемонѣ известъвно, не бв мѣн сѣтъ
гла(агол)ы еже о втврѣженн Х(рист)а
моего (с. 94).

Не баснословникъ азъ, якоже ты
гла(агол)ѣши, w, възсѣвож скврѣны
нсплѣненѣ, нж истиннаго в(ог)а рабъ
н ннѣ проповѣдникъ нже въ трон-
цн славномаго же н поклонѣмаго
(с. 98).

Căzanie

De rândul tău amь audzitъ cumъ
ești omъ alesъ și cumъ ești vănatъ
de credința noastră că bună și
puternică și cu toată inima ă iubesti
(р. 452).

Pare-mi că minți aľave, ă, ca-
dăule, căci că nu sămtъ a male
acăstă cuvinte, să miă lăpădъ ău
de Domnulъ miеu Іsus Hristos (р.
453).

Nu sămtu ău minčunosъ cumъ
dziči tu, ă, čela čе ești plinъ de
toată scrănăvīă, čе ău sămtu șer-
bulъ lui Dumnedzău čelұă čе-i întru
svănta troiță proslăvitъ (р. 454).

²² Al. Piru. Op. cit., p. 17: „a fost marturizat de musulmani prin anul 1330“.

Заслужават да се отбележат и две по-важни разлики в превода на митрополит Варлаам, които все пак не изменят основно смисъла и съдържанието на оригиналния текст. Григорий Цамблак уточнява в Мъчението, че воеводата Йоан Александър владее „цяла Молдовлахия и Поморие“ („въсѣж Молдовлахїѣ и Поморїѣ“, с. 106), а в превода е дадено, че той е „господар на Молдова“ („се ега domnъ atuně țărăi Moldovei“, с. 458). И втората разлика се състои в това, че митрополит Варлаам не съобщава името на архиепископ Йосиф, който според Григорий Цамблак дава идеята на Александър Добрия да се пренесат мощите на Йоан от Бялград в столицата Сучава.

В заключение може да се изтъкне, че както с оригиналния си текст, така и с румънския превод Мъчение на Йоан Нови Бялградски—Сучавски от Григорий Цамблак еднакво е вълнувало както българския, така и румънския читател и слушател. Със своето идейно-художествено съдържание е допринасяло за укрепване на народностното съзнание в съдбовни за двата народа години. Заслуга за това имат както авторът Цамблак, така и преводачът Варлаам.